

УДК 32.019.5

В. В. ЗАБЛОЦЬКИЙ

**ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЧИННИКИ КОНСТИТУЮВАННЯ
ПРЕДМЕТНОГО ПОЛЯ ДЕРЖАВНОУПРАВЛІНСЬКОЇ ДУМКИ
ЧАСІВ РОЗКВІТУ ТА ЗАНЕПАДУ КИЇВСЬКОЇ РУСІ**

Досліджено політико-правові чинники, суть і природу формування історико-легітимуючих конструктів української державної традиції часів розквіту та занепаду Київської Русі.

Ключові слова: державно-управлінська думка, державність.

The article is devoted research of political and legal factors, essence and nature of forming of historical legitimating elements of Ukrainian state tradition of times of bloom and decline of Kievan Rus.

Key words: state administrative idea, state system.

Новітній історичний етап розвитку української держави, утвореної в результаті переходу нашого суспільства від тоталітарної моделі державного управління, притаманної для країн радянського табору, до моделі ліберально-демократичної, характерної для країн Західної Європи, супроводжується низкою взаємопов'язаних кризових явищ в економічній, політичній, соціальній і духовній сферах. Загальний аналіз утворення, розвитку та занепаду державних формувань на українських теренах, коріння яких йдуть у глибину минулого тисячоліття, засвідчує наявність спільних тенденцій та проблем, які спричиняли як народження, так і занепад цих держав. Насамперед, практично на всіх етапах державотворення ідеологія українських держав зводилась до досить вузького трактування здебільшого з позиції забезпечення захисту інтересів окремих соціальних прошарків (православного духовенства, землевласників, козацтва тощо). Водночас ідеологією національної держави має бути певний загальносуспільний орієнтир, світогляд, загально визначена стратегія розвитку всього суспільства, що мають на меті загальний добробут.

Актуальність дослідження зумовлюється необхідністю віднайдення та формування певного конструкту – по-суті, дещо ідеалізованого предметного поля державноуправлінської думки, сформованої на українських теренах, але яка відіграла і буде відігравати роль каталізатора, двигуна та генератора процесів національного державотворення.

Очевидним є те, що й до сьогодні Україна крізь призму історичного розвитку розглядається як постколоніальна держава, в якій ідеї незалежності та суверенності в основному базуються на демократичних традиціях та не протидіють їм. Крім того, політика пошуку національної ідентичності в сучасній Україні часто звертається не тільки до “радянського періоду, а й до “імперських” часів, фактично – протодемократичних тенденцій, які

розглядаються як основоположні для української нації і демонструють її приналежність до європейського цивілізаційного вектору.

Аналіз наукових праць і досліджень вказує на існування суттєвих недоліків і перекосів у питаннях дослідження та визначення базисного осердя української державної традиції. Системний аналіз наукових праць за темою дослідження показує, що конституювання предметного поля державноуправлінської думки на українських теренах недостатньо вивчено. Крім того, потрібно звернути увагу на той факт, що у визначенні держави спостерігається наявність двох протилежних тенденцій щодо пояснення природи її походження. Досліджуючи закономірності трансформацій моделей державного управління, Н. Макіавеллі (1469 – 1527 рр.) у “Роздумах про першу декаду Тіта Лівія” (1519 р.) зазначав, що “Монархія легко перетворюється на тиранію; аристократія часто переходить в правління меншості (олігархія); народне правління легко перетворюється в абсолютну некерованість. Таким чином, законодавець, який установлює одне з цих трьох правлінь, утверджує його ненадовго, тому що в нього немає засобів щодо попередження переходу від хорошого до поганого правління” [5, с. 139].

З погляду на історію українського державотворення складається враження, що Н. Макіавеллі мав на увазі саме Україну, оскільки його передбачення щодо неминучі трансформації “монархії у тиранію”; “аристократії в олігархію”; “народного правління в абсолютну некерованість” – цілком і повністю відповідають історіографії українського державотворення.

О. Конт (1798 – 1857 рр.), Г. Спенсер (1820 – 1903 рр.) розглядали державу як природній результат соціального прагнення індивідів до утворення організованих спільнот. Позиція Дж. Локка (1632 – 1704 рр.), Т. Гобса (1588 – 1679 рр.), Ж.-Ж. Руссо (1712 – 1778 рр.) полягала в тому, що держава – це штучна соціальна система, штучний механізм, сконструйований індивідами для захисту своїх інтересів. Саме революційні зміни суспільного устрою – народження та становлення нових, більш прогресивних суспільних прошарків, які, набуваючи економічної та політичної сили в певний момент, змінюють державний устрій.

Наявність невіршених раніше частин загальної проблеми, в чому полягає мета даної статті, пояснюється існуванням різночитань і розбіжностей у розумінні суті та природи формування історично легітимуючих конструктів української державної традиції. Очевидною є необхідність формування базових напрямів і пріоритетів загальноцивілізаційних цінностей в європейському контексті з урахуванням національних, ментальних, класових та інших аспектів з метою забезпечення сприяння й реалізації національних інтересів та визначення пріоритетності загальнодержавних проблем.

Одним з ключових питань конституювання предметного поля державноуправлінської думки на українських теренах є необхідність чіткого розуміння та встановлення оптимального співвідношення прав людини (громадянина) та прав народу (нації) як складових більш загального питання про співвідношення індивідуальних і колективних прав. Зазначимо, що в сучасних

Конституціях більшості демократичних країн проголошується, що саме народ є джерелом влади. Так, у Конституції України зазначено: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування” [1].

Таким чином, можна виокремити першу ідеологему, суть якої полягає в тому, що державна влада в контексті соціального явища сприймається як певний соціальний інститут, що виник і функціонує у структурі суспільства. Так, перші початки української державної організації вийшли із союзу слов'янських племен, якому суспільні зв'язки давали глибоку внутрішню сутність. Засновуючись на родово-племінних зв'язках, давньоруська аристократія, “луччі люди”, організовувались на економічних засадах у “союз племен”, які в союзі з варязькою династією повела широку торгово-політичну експансію на південь і схід. Основою громадського ладу була співпраця князя з боярством [6]. Зазначену форму соціальних утворень слід розглядати як суб'єкти організації колективної дії, спрямованої на забезпечення реалізації певних соціальних, економічних та військових інтересів.

Митрополит Київський Іларіон (р.н. невідомий – 1067 р.) в одному з найвідоміших своїх творів “Слово про закон і благодать”, поєднавши тогочасні філософські і богословські погляди з оригінальним трактуванням історії й аналізом державних завдань епохи Київської Русі часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, наголошував на першочерговості визначення правових основ розвитку держави, оскільки “спершу був Закон, а потім Благодать” [5, с. 121]. Водночас, потрібно наголосити на тому історичному факті, що саме в результаті міжусобної війни за київський престол між князями Ярославом і Мстиславом у 1026 р. було укладено мирну угоду, за якою було розподілено сфери впливу і влади по Дніпру. В. Ричка зазначає, що хоча політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в княжі киево-руські часи не сталося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних первенів двох берегів Дніпра [10, с. 78].

З великою долею імовірності можна припустити факт існування відносної незалежності тогочасної соціально та економічно активної частини суспільства від державної влади, яку уособлював князь, шляхом здійснення впливу на прийняття управлінських рішень. Від князя вимагали, щоб він був справедливим володарем і добрим господарем, щоб утримував зв'язок з громадою та входив у її потреби і страждання; за те громадянство відплачувало послухом і вірністю. Організація величезних просторів Східної Європи і утримання в них основ права і культури – це був великий осяг тогочасної держави. Під опікою своєї держави український народ розвинув глибоке культурне життя і добув основи національної індивідуальності [6].

Державна влада зосереджувала увагу на обороні кордонів від племен, які вели кочовий спосіб життя, нападу на інші племена, а також захисту торговельних шляхів, які були основою економічного розвитку. Очевидно, що ці процеси супроводжувались проблематикою щодо регулювання соціальних справ та встановлення норм права і обов'язків.

Умланд Андреас та Бредис Ингмар наголошують, що ідея демократичного правління відсилає нас до епохи Київської Русі IX – XII ст., які вважаються “золотим віком” української зародкової державності. Київська Русь розглядається як держава, що мала зародкову демократію у формі місцевих зборів (віча), створивши відносно розвинутий правовий кодекс Руську Правду та перші спроби встановити виборну монархію [13, с. 208–209]. Політична структура державної влади періоду удільної роздробленості в різних регіонах Київської Русі характеризувалась своїми особливостями. Відмінною за формою була, наприклад, новгородська модель державного управління. Тут склався державно-політичний устрій боярської республіки. Зокрема, вже в перші десятиліття XII ст. помітно послаблюються позиції князівської влади й натомість зростає роль віча як вищого органу новгородської республіканської держави. До сфери компетенції останнього входило право вибирати й зміщувати князів, утверджувати посадників, тисяцьких і єпископів [10, с. 113].

Із розвитком писаного права і його подальшою систематизацією виникла необхідність визначити, які норми поведінки людей підлягають регламентації законом, а які регулюються нормами релігії і моралі. Виникла необхідність у вчених-юристах, які мали створити певну систему класифікації норм поведінки. Найвизначніше літературне джерело давньоруського права “Руська Правда”, оригінал якого так і не було знайдено, є важливим історичним джерелом, яке дає можливість відтворювати діяльність адміністративного апарату, виявляти ознаки суспільного розшарування тощо. Цей документ становить важливе джерело пізнання найдавніших норм давньоруського звичаєвого права, а згодом княжого законодавства і судових вироків.

Характерно, що багато уваги у Руській правді приділялося захисту життя князівської знаті – князівського дворяцького, князівських тіунів і, звичайно ж, самого князя. Серед особливо небезпечних державних злочинів вважалося посягнення на князівську владу і самого князя [9, с. 227]. Можна припустити, що князь Ярослав Мудрий, після свого не зовсім “легітимного” заволодіння київським престолом вирішив убезпечити себе і нащадків від подібної участі, законодавчо захистившись.

“Руська Правда” мала суттєвий вплив на більшість правотворчих пам’яток литовсько-руської доби: оскільки ті формувалися на її основі. Зокрема, один із творців Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. Лев Сапега (1557 – 1633 рр.) відзначав, що окрім попередження злочинів, закон має визначати повноваження посадових осіб, у тому числі і господаря, який має здійснювати свою владу тільки в межах, встановлених цим законом: “Только на законе и праве писаном всю безопасность и благосостояние государства основывают. О чем великий и благородный греческий философ Аристотель говорил, что там господствует дикий зверь, где человек власть свою осуществляет по своей прихоти, а где верховенство имеет право или закон, там сам Бог всем правит” [11, с. 19]. Загалом, навіть після втрати власної державності, перебуваючи у складі Великого князівства Литовського, українська державна

традиція здійснила суттєвий вплив на конституювання правового поля іншого значного державного утворення на європейській політичній арені. є:

У XIII – XVIII ст. одне з найбільших європейських державних утворень Велике князівство Литовське формувалося як Литовсько-Руська держава – багатонаціональне державне формування, яке в XIV ст. було найбільшим в Європі. Зазначимо, що в цій державі вперше в європейській історії вдалося вивести норми права з-під впливу церкви.

У XV ст. у Великому князівстві Литовському закінчився період феодалної роздробленості, зміцнилися позиції центральної влади на місцях. Подальшого розвитку набули феодално-кріпосні відносини, для яких правові норми Руської Правди, обласних і загально-земських привілеїв не відповідали новим економічним, соціальним і політичним відносинам. На порядку денному постало питання нагальної кодифікації права, в якій рівною мірою була зацікавлена як литовська, так і українсько-білоруська шляхта [11, с. 18].

Так, у “Правах писаних, наданих Великому князівству Литовському, Руському, Жемайтському та іншим світлішим паном Сигізмундом, з божої милості Короля Польського, Великого князя Литовського, Руського, Пруського, Жемайтського, Мазовецького та інших”, датованих 1529 р., знаходимо, що “права світські, що були ними отримані від предків наших, за їхнього життя, на будь-які володіння і вольності, незалежно від того, за якою датою, латинською чи руською, дані ці вольності та ті, що вийшли, надані та пожалувані привілеї, які мають у собі справедливі установлення, мають силу, так само, як би вони були пожалувані і вписані слово в слово у ці листи, які ми словом нашим господарським і нашою особистою присягою на святому Євангелії зобов’язуємося дотримуватися і берегти, що підтверджуємо і закріплюємо, наказуючи при цьому вважати їх такими, що мають силу на всі часи [Там же, с. 207].

Українські території, які були невід’ємною частиною Великого князівства Литовського, і без сумніву зазнали європейського впливу. Проте тут народжувалася своєрідна правова культура, відмінна від західної. Правова культура українського народу знаходилася під постійним зовнішнім тиском і розвивалася в гострому протиборстві як із західною, так і східною правовими традиціями. Але, якщо східна правова традиція з її духовними підвалинами була близькою українському народові, то західна правова традиція з її еkleктичністю, протиріччями, частими змінами основних правових понять і інститутів була для нього чужою. Можна стверджувати, що нації як конкретні, соціоприродні утворення – на будь-якому етапі розвитку – є своєрідними “сумами” ланцюга соціополітичного синтезу, в якому можна вирізнити кілька якісно відмінних етапів. Індивідуальне та особливе є тут властивістю всієї спільноти, а не кожного її члена. Ця обставина стала вирішальною засадою “природного” відбору найбільш життєздатних етносів, що й забезпечило неухильний поступ цивілізації [7, с. 68]. Але український народ у середовищі якого зародився феномен козацтва, який позиціонується з свободолюбством та незалежністю, є досить консервативним у своїй нелюбові до “держави” як інструменту для примусу.

Правова система писаного права, яка складалася тут, не тільки зберегла правову спадщину, але й увібрала в себе все краще, що було досягнуто в інших країнах, а багато в чому і перевершила їх. Інтуїтивно вдалося витримати закон балансу своїх і набутих, запозичених правових елементів, що вберегло українську правову культуру від деградації, або навіть від цілковитого знищення [11, с. 19]. Статут Великого князівства Литовського 1529 р. з повним правом можна назвати конституцією середньовічної феодальної держави. Норми конституційного права були зосереджені зокрема на правах людини, якими заборонялося перетворювати вільних людей на рабів, а також обмеження щодо невільництва, що свідчить про значний вплив на цей документ Руської Правди, яка по-суті є його прототипом. Крім того, ідеями християнського гуманізму прийняті майже всі артикули Статуту, де йдеться про патріотизм, про усвідомлення поняття суверенності народу і держави, про рівність перед законом, про відповідальність уряду перед народом, про право на власність та особисту недоторканість тощо [Там же, с. 22–23].

М. Драгоманов, досліджуючи питання утворення на європейському континенті принципово нової форми у середньовічній системі державного управління підписання хартій вольностей між монархами та його васалами, зазначав, що науково-історичні дослідження разом з виокремленням державно-правових думок показують, що наші перші думки про вільність, це продукт складного міжнародного політичного і розумового процесу і не можуть бути визнані цілком однаковими ні з якими стародавніми думками, – але що дійсно в старовину були два періоди існування вільних порядків: первісний і середньовічний. Первісні вільні порядки, громадсько-племінні, подібні до тих, про які у творах про південних слов'ян писали візантійські історики, – безперечно були в усіх європейських народів [3, с. 5].

У свою чергу український юрист, публіцист, соціолог, теоретик правової держави та філософії права Б. Кістяківський (1868 – 1920 рр.), який не сприймав політики великодержавної Росії, що позбавляла український народ права на мову, культуру, історію та виступав за широку автономію України, зазначав, що “на перше місце потрібно поставити державно-організаційне або державно-примусове поняття права” [5, с. 725]. Причому автор вважав, що держава і право виникли незалежно одне від одного і вели окреме існування. Однак поступово держава перебрала на себе функцію “опіки” над правом та зрештою перетворилася на єдиного правотворця. Але підпорядкувавшись державі, право не перетворилося у слухняне приладдя держави, а навпаки, поступово стало панувати над ним. У результаті цього процесу право перебудовує державу і перетворює його на правове явище [Там же, с. 735].

Н. Мяловицька, досліджуючи особливості статусу автономних державних утворень на українських теренах, зазначає, що вже на початку XVI ст. стали помітними ознаки занепаду Великого литовського князівства, яка почала втрачати свої пограничні території. 1 липня 1569 р. була укладена Люблінська унія, згідно з якою Польща і Литва об'єдналися в одне політичне ціле – Річ Посполиту, що мала єдиного виборного короля, сейм, єдині гроші

й податки та єдину зовнішню політику. Велике князівство Литовське певною мірою зберігало окремі елементи автономного утворення, зокрема місцеве врядування, військо, скарбницю та систему судочинства. Та всі українські землі що раніше входили до складу Литви, тепер відійшли до Польської корони. Отже, як бачимо, з цього часу всі ознаки української державності, автономія руських земель були надовго втрачені [8, с. 373].

Доречно зауважити, що питання верховенства права над державою, зокрема з монархічною формою правління, порушувались видатною особистістю періоду східнослов'янського Відродження С. Оріховським (1513 – 1566 рр.) у праці “Напучення польському королю Сигизмунду Августу” (1543 р.) зазначає, що “якщо ти (король) сам собі вирішиш, що в королівстві закон є немов другим королем, хай зробить тоді бог тебе і королівство твоє щасливим, бо ти добровільно підкориш, усього себе волі його. Та якщо зміниш цей порядок і скажеш, що ти є паном закону, змінить тоді господь королівство твоє і віддасть його або ворогові, або рабові твоєму” [5, с. 298].

Загалом з часів С. Оріховського прослідковується певна непослідовність в українській традиції створення суспільно-політичних проєктів, які б викладали бачення українською інтелектуально-політичною елітою перспектив існування національної політичної організації, форм державної влади та розмежування управлінських обов'язків, завдань тощо, цілком логічно спрямовувала останню на пошук нових джерел, які б живили її державотворчий потенціал. В. Липинський вважав, що саме приватна земельна власність революційної дрібної покозаченої шляхти – була першою стежкою, якою увійшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорозьке європейська хліборобська цивілізація, оперта на римським праві індивідуального володіння землею [3, с. 54]. Для повноти картини розмаїтості слов'янських політичних порядків в XIV – XVII ст. М. Драгоманов пропонував врахувати, що одночасно зі зростом польських шляхетських сеймів і сеймиків і московських земських соборів у руських степах виростають козацькі громади, котрі в своїх радах протягають традицію старих віч, причому в Україні ці архаїчні народні збори починають підпадати під вплив польських і класичних республіканських думок [4, с. 32].

Відомий своєю високою освіченістю, меценат науки, який став на захист русинів та їхніх традицій Ян Щасний-Гербут (1547 – 1616 рр.) у “Розмислі про народ руський” (1613 р.) порушує питання: “Та ж про що убога Русь просить? Щоб мали змогу жити відповідно до прав? А може, прав не має?” Можливо, на пергамені чи на папері й не мають, але мають в уміслах людських найліпше право й матір усіх прав – звичай. Бо чи що інше є право, як звичай, уживаний повздовж багатьох літ, і який визнано за добрий і вже потім, щоб ніхто не дорікав, покладений на напір. Звичай – це право, яке завдяки тривалому вживанню й користуванню впроваджене й прийняте між людьми. Звичай – це те, що потверджує й викладає право, а право писане – мертве, коли звичай його не оживлює. Таких звичаїв повна Вітчизна наша, а коли б, боронь Боже, можна було їх заперечити, жодна наша вольність на місці не залишиться” [12].

Сучасна наука про державу і право стверджує, що коріння ідеї конституювання системи суспільних відносин у межах конкретної держави йдуть в глибину британських актів як “Велика Хартія Вольностей” (1215 р.), “Петиції про права” (1628 р.), “Петиції “Про корні і гілки” (1640 р.) тощо. Згаданий нами Ян Щасний-Гербут, вступаючи в полеміку із польськими колегами, наголошував на тому, що “римське право погоджується з нашим (руським). Така вже властивість християнських прав: те, що є правом для будь-якого християнського народу, підходить і нашому...” [14, с. 553].

Потрібно відзначити роль релігійної складової у процесі державотворення в епоху Відродження, який з чинника консолідуючого поступово перетворювалась на каталізатор революційних суспільно-політичних змін. Так, якщо в адресованій парламенту Петиції “Про коріння та гілки” (1640 р.), одному з конституційних актів періоду утвердження конституційної Британської монархії (1640 – 1649 рр.), зазначається, що влада архієпископів, лордів-єпископів, деканів і архидяконів тощо. виявляється шкідливою і небезпечною як для церкви, так і для держави, так як вони стверджують, що їх юрисдикція або влада людського походження, а в останній час, коли їм було вказано на її незаконність, вони стали стверджувати, що отримали свої повноваження від Ісуса Христа, що суперечить законам королівства і порушує права” [2, с. 29], то практично в цей же період відомий політичний, церковний і освітній діяч Речі Посполитої, архімандрит Києво-Печерського монастиря Петро Могила (1546 – 1647 рр.) дотримувався абсолютно протилежної думки і у “Казанні про владу ...” (1646 р.) зазначив, що “тих, хто має джерело своєї дії від Бога, належить слухатися, бо Христос говорить: відкидаючи вас, мене відкидають. Тому ми влада духовна, бо вона тих, хто занепав у гріх і дійсно розкаювся, від гріха звільняє, надмірно ж розбещених і не покірливих, що у гріху й беззаконні перебувають, а також тих, хто не розкаювся, зв’язує. Але ж влада ця справді від Христа Бога” [5, с. 313].

Можна зробити висновок, що в процесі еволюції державних формувань, які виникали на українських теренах, формувалася особлива традиція розвитку демократичних основ, зокрема це прослідковувалось під час переходу від родоплемінного устрою до ранньофеодальних руських державних утворень.

На перший погляд, за роки незалежності України відбулися незворотні зрушення в суспільній свідомості, політичній, законодавчій і соціальній організації суспільства, але аналіз розвитку українських національних держав засвідчує існування низки спільних чинників і факторів, які супроводжували ці процеси. Головною ланкою в системі державотворення є формування і реалізація державної політики на засадах її легітимізації та позитивного сприйняття суспільством, що, у свою чергу, супроводжувалось процесами його консолідації. Досить численними і розмаїтими є і чинники консолідації і, навпаки, деструкції власне української нації, до яких слід віднести: географічне розташування; конфесійне розмаїття (включно з антагоністичним протистоянням різних церков); мовна неоднорідність суспільства; політичні стереотипи частини населення тощо.

Перспективи використання результатів дослідження полягають у необхідності переосмисленні стратегічної мети розвитку держави, що вимагає створення державницької доктрини з урахуванням історико-легітимуючих конструктивів української державної традиції.

Література:

1. Конституція України : прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (зі змінами, внесеними згідно із Законом від 08.12.2004 р. № 2222-IV // ВВР України. – 2005. – № 2. – Ст. 44). – Х. : Фоліо, 2008. – 160 с.
2. *Блохин Н. Н.* Конституции и законодательные акты буржуазных государств (XVII – XIX вв.) / Н. Н. Блохин. – М. : Государственное изд-во юрид. лит-ры, 1957. – 588 с.
3. В'ячеслав Липинський та його доба: Книга друга : [наук. вид. ; 2-ге вид., доопр. і допов.] / упоряд. Т. Остапко, Ю. Терещенко. – К. : Темпора, 2010. – 624 с.
4. *Драгоманов М.* Старі хартії вільності : Історичні нариси / М. П. Драгоманов. – Вид. – 2-ге. – К. : Ранок, 1907. – 84 с.
5. Історія про державу і право / [укл. ; заг. ред. Г. Демиденко]. – 2-ге вид. доп. і змін. – Х. : Легас, 2002. – 922 с.
6. *Крип'якевич І.* Історія України / І. П. Крип'якевич ; [відп. ред. Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович]. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.
7. *Крисаченко В.* Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / В. С. Крисаченко, М. Т. Степико, О. С. Власюк. – К. : НІДС, 2004. – 648 с.
8. *Мяловицька Н.* Автономія та її роль у державному будівництві (країни Європи) : [монографія] / Н. А. Мяловицька. – К. : Логос, 2009. – 504 с.
9. Правова система України історія, стан та перспективи : у 5-ти т. / [за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. – Х. : Право, 2008. – .
- Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.
10. *Ричка В.* Вся королівська рать (Влада Київської Русі) / В. В. Ричка. – К. : Ін-т історії НАН України, 2009. – 180 с.
11. Статути Великого князівства Литовського : [наук. вид.] : у 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса : Юрид. літ-ра, 2002. – Т. 1. – 462 с.
12. Українські гуманісти епохи Відродження : антологія : у 2-х ч. / НАН України ; Ін-т філософії ; [відп. ред. В. М. Нічик]. – К. : Наук. думка, 1995. – Ч. 1-2. – 1148 с.
13. *Умланд Андреас.* Постсоветский парадокс: демократия в Украине, автократия в России / А. Умланд, И. Бредис // Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры. – Русское издание. – № 2. – 2009. – Режим доступа : <http://www1.ku-eichstaett.de/ZIMOS/forum/docs/forumruss12>.
14. *Шевчук В.* Козацька держава як ідея в системі суспільно-економічного мислення XVI – XVIII ст. : У 2 кн. / В. Шевчук. – К. : Грамота, 2007. – Кн. 1. – 720 с.

Надійшла до редколегії 29.02.2012 р.